

بررسی انطباقی شعر پروین اعتمادی و آثار یوسف اعتماد الملک

* قدسیه رضوانیان

** مریم محمودی نوسر

چکیده

پروین اعتمادی از شاعران صاحب سبک و برجسته عصر مشروطه و فرزند یوسف اعتمادی است. اعتماد الملک (۱۲۵۳-۱۳۱۶ش) نیز از جمله روشنفکران بزرگ اواخر دوره قاجار و از پیشگامان ترجمه و آغاز کنندگان رمان‌تیسم در ایران است که با ترجمة آثار مختلف و نگارش در زمینه‌های گوناگون، نقشی مؤثر در رویکرد مدرن به ادبیات و البته زندگی در ایران داشته‌است. شائبه تقلید و اقباب کلی پروین از اعتماد الملک از جمله مسائلی است که همواره محققان مختلف در دوره‌های گوناگون به آن اشاره کرده‌اند. این پژوهش با استفاده از شیوه آماری-تحلیلی، به بررسی میزان و چگونگی این تأثیرپذیری در زمینه‌های مختلف (واژه، تصویر، محتوا و کنشگران روایت) پرداخته و به این نتیجه رسیده‌است که اگرچه اعتمادی بسان هر شاعر دیگری از زمینه‌های فکری گوناگون در شعر خود متأثر بوده‌است، بدلاً لیل کاملاً روش، از آثار پدر خویش بیش از دیگران تأثیر پذیرفته و البته، تأثیرپذیری با تقلید و سرقت متفاوت است، اما آنچه حاصل این پژوهش است، نوآوری‌های شاعر است در شکل و قالب، نوع نگاه و درمجموع سبک ویره و نیز استقلال او در اندیشه و رویکردها بهخصوص در حوزه تفکرات مشترک. که از او شاعری ماندگار و صاحبنام آفریده است.

کلید واژه‌ها: پروین اعتمادی، شعر، تأثیرپذیری، یوسف اعتماد الملک.

---

* دانشیار دانشگاه مازندران Ghrezvan@umz.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران msmahmoodi_13@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۸/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۴/۱/۱۸

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۴، شماره ۸۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۵

۱. مقدمه

آشنایی با جوامع غربی و فرهنگ و ادبیات آن کشورها و نیز پیدایش گرایش‌های جدید در عصر مشروطه، سبب شد تا "ترجمه" بهمنزله جنبشی نوظهور پدیدار شود. بدین ترتیب، شماری از ادبیان روش‌فکر به ترجمه آثار رمانیک اروپایی پرداختند، رویکردی که تأثیراتی عمیق و پایدار در روند تحول و تکامل شعر و ادب فارسی به جا گذاشت. گرچه در کتاب‌های تاریخ ادبیات معاصر و آثار بر جسته تحلیلی این عصر، به تأثیر ترجمه از زبان‌های اروپایی اشاره شده، به نقش اقتباس و وام‌گیری در تحول ادبی ایران آن‌طور که باید پرداخته نشده است. نقش شاعرانی چون بهار، ایرج، پروین و دیگران که «توانستند نظام شعر فارسی را با اقتباس و وام‌گیری ادبی غنی سازند و گسترش دهند» (کریمی حکاک، ۱۳۸۴: ۲۵۹)؛ شاید بدان دلیل که معمولاً وام‌گیری در سطوح مختلف آن (تأثیرپذیری، اقتباس، تقليد و...) در تقابل با آفرینش ادبی قرار می‌گیرد، اما درواقع این‌گونه نیست. در هریک از این آثار، جنبه تقليد و تأثر از اثر مبدأ بدویژه در حوزه مضمونی جلب توجه می‌کند، اما این نوع گزینش‌ها، سبک هنرمند و شیوه‌های هنری اوست که درنهایت به اثر ماهیتی مجزا می‌بخشد. اساس هنر و ادبیات بر بدعت و نوآوری است، اما سرشناسی بینامتنی متون، آنها را در پیوند ناگزیر با یکدیگر قرار می‌دهد، امری که هرگز به معنای ارزش هنری یکسان آن متون نیست.

یکی از شاعرانی که همواره شائبه تقليد درباب شعرش مطرح شده پروین اعتمادی است. تردیدی نیست که "اعتصام‌الملک"، پدر پروین، با یادداشت‌های مختلف خود، از جمله ترجمه رسای آثار گوناگون، بهویژه اندیشه‌های غربی و آثار رمانیک فرانسه، از سرچشمه‌های کلان آفرینش‌های هنری پروین است، اما بهسبب گستردگی این تأثیرپذیری آشکار و نیز با توجه به نسبت خانوادگی آنها، برخی محققان پا فراتر نهاده و حتی اشعار پروین یا بخشی از آثار دوره آغاز شاعری او را از آن اعتماد‌الملک می‌دانند؛ برای مثال، فضل‌الله گرکانی در کتاب تهمت شاعری اساس کار را بر اثبات این ادعا قرار داده است که اشعار پروین از آن مردی است مثل دهخدا یا یوسف اعتمادی. آیینه نیز در کشف‌الحیل، از شخصی به نام رونق‌علی شاه سخن می‌راند و اشعار پروین را سرقته از آثار او می‌داند. در شماری از کتاب‌ها و مقالات نیز به‌گونه‌ای تلویحی اشاره‌هایی به تأثیرپذیری او شده است؛ مثلاً زرین‌کوب در مقاله «پروین، زنی مردانه...»، به این مسئله اشاره کرده است یا پرداخت به‌نسبت مفصل‌تر یوسفی در چشمۀ روشن که ضمن اشاره به وام‌گیری پروین از آثار اعتماد‌الملک، ارزیابی کوتاه و گذرایی نیز از تعدادی از اشعار به‌دست می‌دهد. به‌هصورة، با وجود بحث‌های پراکنده درباره این موضوع، تاکنون هیچ پژوهش علمی متقن و مستقلی

در این باره صورت نگرفته است. مقاله حاضر بر آن است تا با ارائه و تحلیل شواهد گوناگونی از خود این آثار، به دور از رویکردهای رایج فمینیستی و افراطی، میزان و چگونگی ارتباط شعر پروین را با آثار اعتمادالملک، در قالب پژوهشی علمی و دقیق، شرح دهد و تبیین کند. این پژوهش بر بنای اشعار پروین اعتمادی براساس نسخه چاپی ابوالفتح اعتمادی (۱۳۳۳)، چاپ چهارم است و در ارجاع، عدد داخل کمانک، نشان دهنده شماره صفحه بیت موردنظر است و آثار مختلف یوسف اعتمادی از جمله تربیت نسوان، خدude و عشق، تیره بختان، سیاحت‌نامه و بهویژه نشریه بهار که درجهت پاسخ به دو سؤال اصلی تحت بررسی قرار گرفته‌اند: ۱. آیا پروین در اشعارش تحت تأثیر آثار اعتمادالملک بوده است؟ و ۲. میزان و چگونگی تأثیرپذیری به چه شکل بوده است؟

در این پژوهش، آثار مختلف این دو هنرمند بهمنزله «بن‌مایه‌های اصلی تحقیق» در کانون توجه قرار گرفته‌اند. اتخاذ این شیوه در پژوهش پیش‌رو به دو دلیل اصلی صورت گرفته است؛ نخست، آنکه موضوع این تحقیق و نیز مطالعات آغازین در این زمینه، "تکیه بر خود آثار" را بهترین شیوه عملی در این پژوهش می‌داند و دیگر، تکیه بر اثر و توجه به موارد مختلفی که نویسنده به کار گرفته بر درجه اطمینان و اتقان نتایج می‌افزاید؛ زیرا، با مراجعة مستقیم به اصل کار و بررسی ویژگی‌های آن با دقت آماری، از حدس و احتمالاتی که حاصل بررسی‌های کلی و موضع‌گیرانه است پرهیز می‌شود. بدین‌ترتیب، ابتدا با مطالعه چندباره اشعار پروین و آثار یوسف اعتمادی، وجود مختلف همانندی و زمینه‌های گوناگون تأثیرپذیری آنها استخراج و نتیجه‌های حاصل شد مبنی بر اینکه شباهت میان این دو مجموعه آثار، در دو شاخه اصلی درخور پی‌گیری است: ۱. ادبی (شامل سه بخش واژه‌ها و ترکیب‌های مشابه، شخصیت‌های مشترک و تصاویر). ۲. محتوایی (مضامین). اما نکته مهم اینکه در هر سه بخشی که از زیرمجموعه‌های شاخه ادبی محسوب می‌شوند، عواملی بررسی شد که جزء عناصر فکری مشترک در این دو نویسنده است؛ به بیانی، همه این موارد، در خدمت مضمون آثار درآمده‌اند و نویسنده برای طرح اندیشه‌ها و مضامین خویش از این عناصر بهره برده است. بدین‌ترتیب، بررسی انطباقی این عناصر و استخراج همانندی آنها در این زمینه‌ها، به تحلیل بهتر و تعیین هرچه دقیق‌تر میزان تأثیرپذیری پروین در سروden اشعار گوناگون بسیار کمک می‌کند.

۲. بررسی بافت واژگانی

واژه بهمثابه کوچکترین رکن مستقل معنی‌دار زبان در ساختار جملات نقش بسیار تأثیرگذاری بر عهده دارد. توجه به اینکه هر نویسنده در بیان اندیشه یا تصویرکردن جهانی خیالی و داستانی بیشتر چه واژگانی را برمی‌گزیند، می‌تواند راهی به شناخت هرچه بهتر آثار بگشاید. بنابراین، توجه به واژه‌های کاربردی و بسامد آنها، جایگاهشان در ساختار جمله و نظام همنشینی، حوزه کارکرد معنایی آنها و... می‌تواند نقشی مؤثر در آگاهی از سبک خاص هنرمند و نیز شناخت دغدغه‌های ذهنی و اندیشه‌های غالب او ایفا کند. در این پژوهش نیز توجه به اشتراکات واژگانی -که از بسامد زیادی نیز برخوردار است- و حوزه همنشینی آنها در ساختار کلام، با نظر به پیوند تنگاتنگی که با معنا و درونمایه دارد، رهیافتی است به تحلیل هرچه عمیق‌تر این تأثیرپذیری که از سطح واژگانی تا حوزه‌های کلان‌تر نظیر درونمایه کشیده شده است. به منظور تحلیل عمیق، پساز استخراج واژه‌ها و ترکیبات مشترک، بافت هم‌پیوند هریک از آنها نیز تحت مطالعه قرار گرفته و با دست‌یابی به واژه‌های بسامدی و سپس مقایسه آنها در آثار، همانندی‌ها و ناهمانندی‌ها در بافت کلام بررسی شده است. بدیهی است تمرکز بر این مبحث و تحلیل دقیق آن، دست‌یابی به یافته‌هایی درباره دو شاعر و آثار آنها را از دیدگاه‌های گوناگون سبک‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و... ممکن می‌سازد، اما بهدلیل دورشدن از حوزه پژوهشی این مقاله از ورود بدان صرف‌نظر شده است. اکنون با ارائه آماری از "میزان مشابهت در بافت همنشینی هریک از واژگان بسامدی"، می‌توان تا حد زیادی به میزان تناظر دیدگاه‌های دو نویسنده در موضوعات مختلف و شباهت محتوایی آثار پی‌برد. نکته مهم اینکه ملاک ترتیب واژه‌ها در اینجا بسامد کاربرد آنها در آثار دو نویسنده است.

جدول ۱. میزان تشابه در بافت واژگانی

درصد	واژه	درصد	واژه	درصد	واژه
۱۱/۱	۶۳. دروغ	۱۰۰	۲۲. بخت	۲۷/۵	۱. دنیا
۱۲/۶	۶۴. توانایی	۲۵/۸	۳۳. نیک‌پختی	۲۷/۵	۲. زمانه
۱۳/۲	۶۵. ناتوانی	۲۴/۲	۳۴. بدپختی	۲۷/۲۷	۳. زندگی
۱۶/۶	۶۶. خواری	۱۷/۶	۳۵. ظلم	۲۰/۵	۴. مرگ
۱۰	۶۷. دوربینی	۱۹/۴	۳۶. شب	۱۷/۶	۵. عمر
۱۸/۱	۶۸. شکایت	۲۶/۳	۳۷. روز	۸/۵	۶. هوای هوس
۱۷/۶	۶۹. عدل	۲۳/۶	۳۸. مردم	۶/۸	۷. حرص و از
۱۴/۶	۷۰. خودرای	۳۶/۴	۳۹. دل	۱۵/۳۸	۸. عقل
۲۸/۵	۷۱. عیوب	۲۸/۵	۴۰. دیده	۲۲/۸	۹. علم
۳۱/۰۳	۷۲. مال	۱۴/۲	۴۱. تن	۱۲/۲	۱۰. فکر
۱۵	۷۳. نیک‌نامی	۲۱/۰۵	۴۲. نیکوکاری	۲۱/۸	۱۱. جهل
۱۳/۷	۷۴. شوق	۲۹/۱	۴۳. روح	۱۰/۵	۱۲. معرفت
۲۷/۴	۷۵. نفع	۱۶/۶	۴۴. نفس	۱۷/۵	۱۳. مادر
۱۴/۲	۷۶. ضرر	۹/۹	۴۵. راستی	۲۴/۳	۱۴. پدر
۱۸/۱	۷۷. صیر	۳۶/۳۶	۴۶. کار	۱۰/۷	۱۵. دختر
۲۷/۷	۷۸. غم	۱۱/۴	۴۷. معی	۳۸/۶	۱۶. طفل
۱۰/۷	۷۹. عجب	۱۵	۴۸. تن‌آسانی	۲۲/۲	۱۷. پسر
۷/۶	۸۰. کینه	۳۴/۶	۴۹. نور	۲۴	۱۸. پیر
۱۵/۳	۸۱. عزم	۲۷/۲	۵۰. ظلمت	۲۸/۴	۱۹. زن
۹/۰۹	۸۲. حیله	۱۶/۶	۵۱. آزادی	۹/۸	۲۰. مرد
۲۰	۸۳. همت	۵/۵	۵۲. اخلاقی	۱۷/۶	۲۱. جوان
۴۶/۶	۸۴. خانه	۲۱/۷	۵۳. آرزو	۳۳/۳	۲۲. دوست
۲۳/۰۷	۸۵. سختی	۲۵/۹	۵۴. امید	۱۲/۱۲	۲۳. دشمن
۱۶/۶	۸۶. فرست	۲۰	۵۵. پاکی	۱۵/۷	۲۴. توانگر
۲۰/۷	۸۷. راه	۱۲/۵	۵۶. ترس	۲۸/۲	۲۵. فقر
۱۴/۸	۸۸. فضیلت	۶/۱۵	۵۷. بخل	۴۱/۶	۲۶. بخشش
۱۳/۳	۸۹. بند	۱۶	۵۸. تعلیم و تربیت	۱۹/۴	۲۷. مهربانی
۴۰	۹۰. جاه	۱۶/۶	۵۹. انزوا	۱۶/۶	۲۸. بitem
.	۹۱. اخلاق	۳۵/۴	۶۰. حادثه	۲۲/۶	۲۹. حق
.	۹۲. مساوات	۲۸/۵	۶۱. حقیقت	۱۹/۱	۳۰. شیطان
.	۹۳. قناعت	۱۵/۷	۶۲. تقوی	۷/۱	۳۱. کمک

درایین میان، برخی واژه‌ها اندیشه‌های فلسفی و بنیادی‌تر هنرمند را به نمایش می‌گذارند که حدود ۲۰/۴ درصد از واژگان را شامل می‌شوند؛ زمانه، زندگی، مرگ، شیطان، خدا، نفس و... بررسی واژه‌های هم‌پیوند همانندی‌های بسیاری را در نوع نگاه آن دو نشان می‌دهد، اما از آنجاکه اغلب آثار اعتصام‌الملک به حوزه ترجمه اختصاص دارد، گاهی تفاوت‌هایی نیز در نوع مسائل طرح شده پیرامون این موضوعات دیده می‌شود که در اغلب موارد تفاوت در رویکرد دو فرهنگ متفاوت را آشکار می‌کند که در یکی، نگرش سنتی ایرانی- اسلامی است و در دیگری، به فرهنگ غرب و دیدگاه مسیحیت نزدیکی بیشتری دارد. البته، این مسئله در باب همه نمونه‌ها صادق نیست و درمجموع، کلیت بینش فلسفی آنها به هم نزدیک است و تنها در نگرشی ریزبینانه‌تر است که تفاوت‌هایی جزئی آشکار می‌شود. شماری از واژه‌ها و اصطلاحات نیز به حوزه اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی

نویسنده‌گان مربوط است، از جمله زن، مرد، پیر و جوان، فقیر، یتیم، ظلم، عدالت، مساوات و... که تقریباً ۴۱/۹ درصد از موارد به این گروه اختصاص دارد. بدیهی است مغایرت در این بافت واژگانی تا حدی نشان‌دهنده تفاوت در دیدگاه‌های آن دو است و شباهت در آنها نیز یکسانی رویکردها را می‌نماید که البته، ممکن است ناشی از تأثیر پروین از اعتقاد‌الملک باشد یا تأثیرپذیری هر دو از گفتمان‌های رایج زمانه؛ برای مثال، واژگانی همچون عدالت و مساوات و اخوت (برادری) از کلیدواژه‌های ادبیات رمانیک است که تحت تأثیر شعار اصلی انقلاب فرانسه در ادبیات رمانیک رواج یافته است و در شعر دیگران هم در عصر مشروطه دیده می‌شود.

برخی واژه‌های مربوط به حوزه "اخلاق"، که در اشعار پروین بیشتر است، در آثار اعتقاد‌الملک نیز دیده می‌شود؛ مانند بخل، حسد، تقوا، دوروبی... وجود این واژه‌ها با آمار حدود ۳۰/۱ درصد، جدای از نگرش تعلیمی حاکم بر ادبیات سنتی ایران، نشان‌دهنده تزلزل اخلاقی جامعه به‌ویژه در دوره‌های گذار و ضرورت پرداختن به این مهم از سوی بیدارگران اجتماعی است. بدیهی است در این حوزه، به تناسب موضوع، اشتراک در دیدگاه‌ها بر اختلاف‌ها غلبه دارد. اگر هم در بافت ترکیبی آنها تفاوتی هست، بیشتر به‌سبب تفاوت ماجراها و سبک و شیوه هنری است، نه مغایرت در اصل دیدگاه و این نکته‌ای است که تا حدودی در باب واژگان مربوط به دیگر حوزه‌های مضمونی نیز مصدق دارد. گذشته از این، همین تفاوت در بافت همنشینی، تا حد زیادی، نشان‌دهنده فردیت پروین و نگرش مستقل او درباره موضوعات مختلف است. ۷/۵ درصد باقی‌مانده از واژه‌ها نیز شامل مواردی است که در هیچ‌یک از این گروه‌ها جا نمی‌گیرند. این موارد از واژه‌های محوری و پرکاربرد آثار هستند، اما اغلب جزء واژه‌های فضاساز و تصویرآفرینی محسوب می‌شوند که با توجه به سبک و ذهنیت خاص این نویسنده‌گان در آثار آنها کاربردی گسترده یافته‌اند و برخی از آنها نیز واژه‌های شناوری هستند که در ارتباط با دو یا هر سه گروه پیشین به کار رفته‌اند و نمی‌توان همه آنها را لزوماً به یکی از گروه‌ها نسبت داد.

۳. کنشگران روایت

از آنجاکه شعر پروین روایی است، کنشگرانی دارد که البته تا حد شخصیت ارتقا نیافته‌اند؛ از این‌رو، از آنان با عنوان کنشگر یا تسامحاً شخصیت یاد می‌شود. منظور از شخصیت، کنشگرانی هستند که اغلب به صورت نمادین نقشی در روایت ایفا می‌کنند، اما در این رویکرد، بعد روایی آنها درنظر نیست. بسیار اتفاق می‌افتد که در جمله‌ای کوتاه، حیوانی، به منزله نماد مطرح می‌شود، در حالی که ممکن است محور مضمونی کلّ ماجرا نباشد؛ مانند

مور که بارها نماد پرکاری در شعر پروین بوده است. بنابراین، در این پژوهش "اشخاص" به طور کلی مورد توجه قرار گرفته‌اند با معنایی اعم از "شخصیت" به منزله اصطلاحی در داستان‌نویسی که در طول داستان و به قلم نویسنده پردازش می‌شوند. برخی کنشگران چون مور، عنکبوت، مرغ و... هم در شعر پروین یافت می‌شوند و هم نمونه‌هایی در آثار اعتصام‌الملک دارند. با این حال، با قدری تعمق آشکار می‌شود که در ساختار و فضایی مستقل از دیگری قرار گرفته‌اند. با وجود این تفاوت‌ها، گاه تصاویر مشترکی نیز در هر دو نوشته به چشم می‌خورد: متن حول درون‌مایه‌ای یکسان شکل گرفته و با نتیجه‌های همانند پایان می‌یابد؛ برای مثال، در «عزم و نشاط عنکبوت» که در مجله بهار به چاپ رسیده است، "بریزان" زنی را مثال می‌زند که برای نظافت خانه، لانه عنکبوت را خراب می‌کند و این دقیقاً همان چیزی است که پروین در «جوابی خدا»، به صورت مفصل‌تر بدان می‌پردازد، اما زبان نویسنده در یکی علمی و در دیگری هنری است. در عین حال، پروین با پردازش دقیق‌تر "عنکبوت" و جایگزینی انسانی "کاهل" به جای زن، که با توجه به موضوع کلام، در تقابل با عنکبوت قرار دارد و استفاده از شیوه روایی، بر تأثیر سخن می‌افزاید. مضمون هر دو اثر "تشویق به سعی و لزوم کار و تلاش" است، اما هریک در فضایی متفاوت و در عین حال با محوریت شخصیتی یکسان به طرح دیدگاه خویش می‌پردازند. گاه نیز یک نماد در دو اثر بر دو مضمون متفاوت صدق می‌کند؛ چنان‌که مور، در آثار هردو، نماد پرکاری است، اما در کتاب خدمعه و عشق یک‌بار به منزله نمونه ضعف و ناتوانی آمده است (شیللر، ۱۳۲۱: ۱۲۵)، همان‌طور که پروین نیز در «پایمال آر» از آن به عنوان نماد فردی «زیاده‌خواه و حریص» یاد می‌کند؛ بدین ترتیب، گاه برخی شخصیت‌ها در آثار دو نویسنده کارکردی متفاوت می‌یابند و در نتیجه به القای مضمونی مغایر می‌انجامند. یکی دیگر از شخصیت‌های مهمی که در آثار اعتصام‌الملک به ایفای نقش می‌پردازد نامداری است. تصویری که در این آثار از این شخص ارائه می‌شود، دقیقاً با شعر پروین همانند است. اما مسئله اینجاست که با وجود این‌همه تشابه در شعر پروین، این شخصیت مشخصاً نام‌گذاری نشده و صرفاً با توصیف معرفی شده است:

دخترب خرد شکایت سرداد که مرا حادثه بی‌مادر کرد
دیگری آمد و در خانه نشست صحبت از رسم و ره دیگر کرد...
(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۱۱۱)

در این موقع نیز، با توجه به حضور معنایی شخص در هر دو اثر، آن را به منزله شخصیتی مشترک مورد توجه قرارداده و در جدول ۲، ذیل ستون مربوط به هر دو نویسنده ذکر

کرده‌ایم. وانگهی، در نگاهی کلی به نقش پردازان آثار هر دو، می‌توان چهره‌های گوناگونی را با صدای مختلف - البته بیشتر با صدای تقابلی - مشاهده کرد که مبین فضای گفتمانی آن دوره و نیز آغاز نوعی رویکرد جامعه‌شناسی به ادبیات است.

جدول ۲. شخصیت‌ها

نوع	پروپری انتصامی	یوسف انتصام‌الملک
۱. گل و گیاه		لاله، نرگس مخمور، گل، بتفشه، نرگس پژمرده، گل خودرو، نهال تازه‌رس، درخت، گل‌زید، گل‌سپید، سپیدار، بتفشه، غچه، پژمرده گل، سرو، گل سرخ، نوگل و خار
۲. اشیاء و جمادات		زنجیر، ذره، خوشید، سوزن، دلو، طناب، تابه، دیگ، شمع، نخدو، لوبیا، آسیله، کرباس، کعبه، شمع، کوه، کاک، هیمه، ابر خرد، خاک، شبین فروزان، شک بتیم، سرخ‌نگین، گوهر، سنگ، خون تاجور، خون خارکن، سوزن، پیرهن، سیر، پیاز، انگشت (ذغال گداخته)، پاد، آتش
۳. اعضای بدن		موی سپید، موی سیاه، مَگان، مردمک چشم، دیده، دل
۴. مفاهیم		فکر، عشق، راست و دروغ، صلح
۵. انسان		آدم، حوا، طفل، مادر، معلم، پدر، پسر، نوشیروان، هرمز، دارا، مریم، عذر، آدم، حوا، مسیحا (عیسی)، باغبان، بیمار، طبیب، صیاد، بتیم، برهمن، طفل (کودک)، مرد، زن، یاسیان، بودا، مسکین، ساحر، گوهرشناس، فرهاد، تاجر (بازرگان)، شداد، شحنه، قبیه، یوسف، یعقوب، حمشید، سلیمان، مفتی، قاضی، پیر، جوان، بهرام‌گور، طفل (کودک)، طلار، دشمن، پرستار، کیخسرو، اسکندر، بودز، سلمان، استاد (علم)، داروغه، موسی‌عمران، ابراهیم خلیل، نَّجَہیان، حاکم (پادشاه)، شیان (چوبان)، کور، خضر، پدر، مادر، دایه، دختر، پسر، زن، مرد، لقمان، زال، رستم، فریدون، نوح، ارسسطو، افلاطون، شیزین، کارگر، دهقان، فرعون، قارون، اسماعیل، طهمورث، سهاب، پیروز، رنجبر، عالم (دان)، نادان، درویش، گدا، زرگ، سرهنگ، کسری، زد، قاضی، عسس، دیوانه، رفوگر، کارگر، معمار، خوالگر، موسیقی‌دان، زاهد، زنی‌بی‌نوا، خارکن، معشوق، عاشق، قیاد، پهلوان، سالک، زاهد، دریان، فقیر، صیاد، محتسب، مست، والی، داروغه، هشیار، دهقان، کدخا، بزرگ‌هر، دانشمند (فقیه)، نامادری، قاتل، مومیایی
۶. حیوانات		بروانه، صید (شکار)، پشه، عنقا، مورچه، گرگ، فیل، روباه، ماکیان، زاغ، طاووس، سیمرغ (هما)، کبوتر، موش، سگ، بوزینه، افعی، ماهی، کرکس، موش، گربه، شیر، روباه، مکس، کبوترچه، مرغ، ببل، ماهی، ماهی خوار، گنجشک خرد، ببل (گل)، پیر، بره، ببل، باز، گنجشک، خروس،

سگ، گربه، مرغک، طوطی، بط، خفاش، جند، میمون، خوک، قورباغه، گاوتور، بازشکاری، کرم پیله، حلازوں، طاسک (مورچه‌خوار)، مار، خرگوش، سمور، الاغ، پشه، شعال، کبوتر، کرکس، فتاری، زنبور وحشی، پشه، پلنگ	جعل پیر، عنکبوت، پلنگ، بوز	۷. اعتقادی
خدا، شیطان (اهرمن)، فرشته، روان تابناک ارواح (عزراپل)		

۷/۷ درصد از شخصیت‌هایی که به ایفای نقش در شعر پروین می‌پردازند گیاهان، ۲۲/۹ درصد اشیا، ۲/۵ درصد اعضای بدن، ۰/۸ درصد مفاهیم، ۴۶/۷ درصد انسان‌ها، ۱۸/۱۸ درصد حیوانات و ۴ درصد شخصیت‌های دینی و اعتقادی هستند. این درحالی است که آمار مربوط به کارکرد این شخصیت‌ها در آثار اعتصام‌الملک به ترتیب ۱/۴ درصد، صفر، ۳/۵ درصد، ۶۵/۴ درصد، ۲۷/۳ درصد و ۲/۸ درصد است که در این میان، بیشترین اشتراک میان شخصیت‌هایی است که از حوزه انسان، حیوانات و شخصیت‌های دینی و اعتقادی به کار گرفته شده‌اند. در مقابل، تعداد شخصیت‌های مضمونی (مفاهیم) نوشه‌های اعتصام‌الملک بیش از اشعار پروین اعتصامی است و پروین فقط در یک مناظره از شخصیت‌هایی استفاده کرده است که از میان «مفاهیم» گزینش شده‌اند. در گروهی که به اعضای بدن مربوط است هم اعتصام‌الملک از هیچ شخصیتی استفاده نکرده است. این درحالی است که از گروه گیاهان، صرفاً یک شخصیت (گل خودرو) در هر دو مجموعه دیده می‌شود.

۴. تصویر (ایماز)

از آنجاکه «دیدن تصویرهای مخیلی که شاعر در معنی ترسیم می‌کند»، به‌اعتباری، «فهمیدن سبک ادبی» او نیز محسوب می‌شود (شمیسا، ۱۳۸۶: ۲۵)، مطالعه این وجه آثار نیز به‌متابه محوری برای مقایسهٔ شیوه‌های دو هنرمند انتخاب شده است. ایماز که در زبان انگلیسی در چند معنا به کار می‌رود، از جمله «تصویر یا اندیشه‌ای ذهنی... نقش بسیار نزدیک از هرچیز... توصیف تخیلی یا مقایسه‌ای تخیلی که منجر به ایجاد نقشی در ذهن خواننده یا شنونده شود» (داد، ۱۳۸۷: ۱۳۹)، در فارسی معادل «خيال» قرار گرفته است و منظور از آن، تصویری است از یک شیء «خواه تصویر ذهنی باشد، خواه مادی» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۸: ۱۰)، اما متخصصان بلاغت از «تصویر» به‌منزلهٔ معادلی برای این اصطلاح در علوم ادبی و بلاغت فارسی بهره برده‌اند. درواقع، تصویرها توصیف‌هایی هستند که حس مخاطب را فعل می‌کنند؛ «جزئیاتی هستند که حواس ما را برمی‌انگیزند و... اغلب نوع نگرش نویسنده را افشا می‌کنند» (گریوز و لیری، ۱۳۸۶: ۳۸۰). به‌همین‌دلیل، برخی منتقدان از آن با عنوان «تصویر درونی»^۱ نیز یاد کرده‌اند. با وجود آنکه در اغلب موارد، محققان تصاویر محرک حس‌بصري را بیشتر

مورد توجه قرار داده‌اند، برخی نظریه‌پردازان انواع متعددی برای آن برشمرده‌اند، از جمله «شنیداری، دیداری، عضلانی، رنگی...» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۲۰۷-۲۰۸). نکته درخور توجه در این پژوهش آن است که اصطلاح تصویر (ایماز)، حدود کلان‌تری یافته، با معنای توسعی به کار رفته است؛ به عبارتی، هر جمله یا سخنی که عکس یا تابلویی از یک اندیشه یا مفهوم و به طور کلی یک حس در ذهن پدید آورد، تصویر نامیده می‌شود. حال، ممکن است به ساده‌ترین شکل و به کمک کلماتی مثلًا در ساختار ترکیب وصفی ساخته شده باشد یا بهوسیله صنایع بلاغی نظیر مجاز، تشبيه، استعاره و... .

گاه نیز در این آثار تصویرهایی هست که در اثر توصیفی مفصل از عنصر یا صحنه‌ای واقعی پدید آمده یا با زبان مجاز چیزی را وصف می‌کند؛ بدین معنی که آنچه توصیف می‌شود عیناً در صحنه داستان وجود ندارد، بلکه نویسنده از آن همچون وسیله‌ای برای تفهیم منظور و ملموس ترکدن فضا و انتقال بهتر اندیشه بهره می‌گیرد. با توجه به مجال اندک این مقاله، ابتدا بر جسته‌ترین تصاویر مشترک این آثار در جدول ارائه شده و سپس، به گونه‌ای مفصل‌تر، به تصاویری پرداخته می‌شود که نزدیکی بیشتری در آنها به چشم می‌خورد:

جدول ۳. تصویرها

تصویر	پروین	اعتراض‌الملک
دزد و صحنه دزدی	۲۲۹.۴۱-۲۳۰.	هوگو، بی‌تا: ۱۳۰-۱۳۵
مزرعه، کشاورز و برداشت محصول	۵۰.	اعتصامي، ۱۳۱۴: ۷۶-۷۷
طبیب و بیمار	۷۸، ۲۱، ۱۶.	دوما و کوبی، ۱۳۲۱: ۳۱۴-۳۱۶
کشتی، دریا	۴۷، ۱۷.	شیلر، اق: ۱۳۲۱
خران	۹۳، ۵۱.	اعتصامي، ب: ۴
تصویر تقابلی فقیر و غنی (جامعه دو قطبی)	۱۷۲، ۱۶۷، ۷۹.	اعتصامي، ب: ۱۳۱۴
گله، شبان	۴۳، ۳۷، ۳۲.	لوبادی، ۱۳۲۱: ۹۵
پرندۀ	۱۱۲، ۵۴، ۳۶، ۳۲.	شیلر، اق: ۱۳۲۱
سؤال و جواب (فضایی که در اثر مکالمه میان دو شخصیت مقابل شکل می‌گیرد)	۱۳۰.	دوما: ۱۳۲۱، ش: ۲۵۶
کودک (یتیم)	۱۰۸-۱۰۹، ۹۹.	اعتصامي، ب: ۱۳۲۱، ش: ۱۲۲۱
زندان، زندانی	۱۶۹.	اعتصامي، الف، اش: ۴۱۶-۴۲۷
صحنه نبرد و مبارزه	۱۲۹، ۸۶، ۷۰.	تولین، ۱۳۲۱، اش: ۲۱۹

علاوه بر این موارد کلی، که معمولاً در محور اصلی تصویر و گاه نوع مضامین طرح شده و برخی جزئیات شباهت دارند، در بعضی موارد نیز تصویرهایی دیده می‌شود که در جزئیات هماهنگی بیشتری دارند و در عناصر سازنده تصویر تناظر بیشتری دیده می‌شود، تا جایی که می‌توان گفت به یقین پروین در هنگام سروdon آنها، آثاری از اعتراض‌الملک را در نظر داشته و آنها را در مقابل این نوشه‌ها سروده است.

۴. زن خسته و ناتوان، مجادله او با نخ و سوزن

«نغمه رفوگر» و «رفوی وقت» دو شعری است که ضمن دارابودن مضمون مشابه با آنچه باعنوان «نغمه پیرهن» در نشریه بهار ترجمه شد، از تصاویری شبیه به آن نیز برخوردارند. این شباهت به حدی است که می‌توان این دو شعر را نتیجه تأثیر مستقیم نوشته اعتمادالملک بر ذهن و اندیشه پروین دانست و این تأثیرپذیری - بهویژه در «نغمه رفوگر» - مستقیم و بدیهی‌تر به نظر می‌رسد، تا جایی که می‌توان برای تصویرهای گوناگون نوشته اعتمادالملک نمونه‌هایی نیز در شعر پروین پیدا کرد. اما بهدلیل تنگی مجال و نیز طولانی‌بودن دو متن، به گزیده‌ای مختصر از آنها بسته می‌شود. ابیات:

کای خوش آن چشمی که گرم خفتن است	شب شد و پیر رفوگر ناله کرد
صحبت من با نخ و با سوزن است	چه شب و روزی مرا، چون روز و شب
با من آنجا بخت بد هم مسکن است	من به هر جایی که مسکن می‌کنم
خانه درویش از دزد ایمن است	نه دم و دودی نه سود و سایه‌ای
روز و شب گرگند و گیتی مکمن است	من زیون گشتم به چنگال دو گرگ
من نمی‌دانستم اینجا معدن است	دل ز خون یاقوت احمر ساخته است
جامه‌ای دارم که چون پروین است	جامه‌ها کردم رفو اما به تن
گور خود با نوک سوزن کندن است	این‌همه جان‌کنندن و سوزن‌زدن
بس‌که سختی دید امروز آهن است...	آنچه روزی در تنم دل داشت نام

(اعتمادی، ۱۳۳۳: ۲۵۳)

از شعر «نغمه رفوگر» و نیز این بیت‌ها از «رفوی وقت»:

من چو گردم خسته فرصت بگذرد	چون گذشت آن گه که بازش آورد
از چه وامانم چو فرصت رفتني است	چون نگویم کاین حکایت گفتني است
خرقه‌ها با سوزنی کردم رفو	سوزنی کان خرقه دل دوخت کو...

(همان، ۱۴۵)

بيان شاعرانه‌ای است از:

انگشت‌ها خسته و ناتوان، پلک‌های چشم سرخ و سنگین، زنی در جامه کهنه و چرکین... با سوزن و نخ مجادله می‌نمود... در فقر، در گرسنگی... کار! تا وقتی که خروس صدای خود را به جاهای دوردست برساند. کار. در ضرورت و پریشانی! دوختن یک کفن از این کار گواراتر است... کوشش من هرگز تمامی ندارد. مزد این زحمت متمادی چیست؟ خوابگاهی از کاه و پوشال... لباسی فرسوده و مندرس، سقفی شکافته، اتاقی بی‌فرش... کار! کار! مانند زندانیان که به کیفر خیانت محکوم‌اند... از روشنایی حزن‌آمیز دسامبر تا زمانی که پرستو آشیان خود را به کنار سقف بیاویزد... آما اندک زمانی برای استراحت من کافی است. چند

دانه اشک دل دردمند مرا تسلیت خواهد داد، اما اشکهای من باید در مجرای دیده توافق کنند! هر قطره‌هه آن می‌تواند سوزن و نخ را از کار بیندازد... (اعتصامی، ۱۳۲۱: ۱۲-۱۳).

۴.۲. نامادری

هر دو نویسنده تصویری مشابه از نامادری به نمایش می‌گذارند: زنی قدرتمند که به تناسب نقش خود در مقابل "مادر" قرار می‌گیرد. بنابراین، ستم او در حق کودک یتیم و مهربانی به فرزندان خویش، تسلط بر پدر و تأثیر بر او و... از جمله موضوعاتی است که محور تصاویر ارائه شده از او را شکل می‌دهد. به این نقش بهخصوص در شعر «تیره‌بخت» پروین توجه بسیاری شده است. گرچه درون‌مایه اصلی داستان برمبنای شخصیت «یتیم» است، بیشتر ابیات صرف نمایش ارتباط نامادری با او می‌شود. داستان «بیچاره طفل» از منظومات هوگو که در بخش ادبی مجله به چاپ رسیده است نیز همین‌طور است. در حالی که مضمون دو ماجرا با هم تفاوت دارد و خط سیر و فضای داستان‌ها مغایر است، تصویر "نامادری" بسیار به هم نزدیک است.

۴.۳. مناظرهٔ قطرات

به‌طور کلی، برقراری گفت‌و‌گو میان قطره‌های خون در شعر «مناظره» (۲۴۴) و قطره اشک با گهر ناب در «گوهر اشک» (۲۳۳) یادآور فضا، ساختار و شخصیت‌هایی در داستان‌های کوتاه «مکالمه سه قطره» (اعتصامی، ۱۳۲۱: ۴۰-۴۱) و نیز «قطرات سه گانه» (اعتصامی، ۱۳۲۱: ۲۳-۲۴) است. براین‌اساس، تصاویری که پیرامون این شخصیت‌ها شکل گرفته و کلیت مضماین طرح شده در این آثار نیز بسیار به هم شبیه است.

۴.۴. تارقی عنکبوت

گرچه پروین بارها از این تمثیل برای طرح مضماین مختلف بهره برد و با تکیه بر تصاویر آشنای آن فضایی را طراحی کرده است، نمی‌توان این تمثیل‌ها را با قطع و یقین تحت تأثیر مستقیم اثری از اعتقاد‌الملک دانست. این درحالی است که نوشته‌ای با عنوان «عزم و نشاط عنکبوت» به قلم یوسف آشتیانی ترجمه شد که با شعر «جولای خدا» پروین نزدیکی بسیار دارد. نمی‌توان تناظر عین‌به‌عین آنها را مدعی شد، اما مضماین ابیات، اندیشهٔ مسلط شعر، تصاویر و فضای طراحی شده، همه و همه برابرنهاده‌هایی هستند برای این مقاله در چارچوب شعر. کریمی‌حکاک نیز در فصلی از کتابش به این مسئله اشاره کرده و با معرفی «عنکبوت» بهمنزله نماد شاعر، به‌طور مفصل به تحلیل وجود گوناگون این وام‌گیری ادبی پرداخته است (کریمی‌حکاک، ۱۳۸۴: ۳۰۰-۳۲۶).

زاویه بی‌حد مثلث بی‌شمار این مهندس را که بود آموزگار

کار کرده صاحب کاری شده اند آن معمور، معماری شده...
اوستاد اnder حساب رسم و خط طرح و نقشی خالی از سهو و غلط
(اعتمادی، ۱۳۳۳: ۱۱۸)

»...از نو تاروپودی به هم بسته و رشته‌های لعابی خود را از آنجا آویخته است. برای ساختن خانه خویش، که در ترتیب مهندسی و ظرافت معماری از پل معروف بروکلین عالی‌تر و زیباتر است، عزم و اقدامی حیرت‌انگیز نشان می‌دهد« (بریزبان، ۱۳۲۱ ش: ۱۶۵).

۴.۵. مومیایی

مسmet «یاد یاران» با وام‌گیری از شعر «به یک مومیایی مصر» سروده شده‌است. در هر دو اثر شاعر بیام‌های اخلاقی- اجتماعی خویش را با طراحی تک‌گویی‌ای دربرابر مومیایی بازمانده از دوران باستان به مخاطب منتقل می‌کند. تأثیر نوشته اسمیث بر این شعر در نوع تصاویر و پیام‌هایی که به‌واسطه آنها مطرح می‌شود روشن و بدیهی است، تاآنچاکه هر خواننده که داستان مومیایی را خوانده باشد، با مطالعه شعر پروین، به‌یقین، صحنه‌های آن را به خاطر می‌آورد و به تشابه عجیب و نزدیکی فوق العاده آنها پی‌می‌برد.

مجموع تصاویر بررسی شده را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: اول "تصویرهای اجتماعی" که ۶۲/۵ درصد موارد را شامل می‌شود و منظور از این نام‌گذاری، تصاویری است که در توصیف صحنه‌ای از جامعه یا طرح مشکلی اجتماعی شکل گرفته‌اند یا تصاویری که انسان، بهمنزله نمونه‌ای از یک قشر اجتماعی مورد توجه هنرمند (طیبیب، بیمار، کودک و...)، محور آنها قرار گرفته است و گروه دوم، شامل "تصویرهای طبیعی" است و بر بنای توصیف بخشی از طبیعت، محیط پیرامونی یا عنصری از طبیعت (خزان، آسمان، پرنده و...) شکل گرفته و با شامل شدن ۹ مورد از تعداد کل تصاویر، ۳۷/۵ درصد باقی‌مانده از نمونه‌های این بخش را به خود اختصاص داده است.

تأثیرپذیری پروین در تصاویر شعری اغلب کاملاً غیرمستقیم صورت می‌گیرد، چنان‌که صرفاً کلیت فضای تصاویر به یکدیگر شبیه است. این درحالی است که گرچه در اندک مواردی، تصاویر مشابه دستمایه خلق نتایجی یکسان نیز قرار می‌گیرند، در بیشتر نمونه‌ها، با وجود شباهت و نزدیکی تصاویر، رویکردهای متفاوتی دنبال می‌شود. گاه نیز تصاویر حاصل تأثیرپذیری مستقیم و روشن شاعر است؛ بهطوری که تناظر عین‌بعین اجزا و عناصر داستانی، خط سیر ماجرا و نزدیکی فضا در همان نظر اول ذهن را به نوشته‌هایی از اعتمادالملک معطوف می‌کند. با وجود این شباهت بسیار، پروین در تبدیل نثر به نظم نوشته‌ها، فردیت خود را حفظ کرده و با اینکه در شمار اندکی از نمونه‌ها، عین متن و

تصاویر داستان به قالب شعر برگردانده شده، هرگز نمی‌توان سهم شاعر و نوآوری‌های هنرمندانه‌اش را در شکل‌گیری ساختار و درون‌مایه متفاوت این آثار نادیده گرفت.

۵. مضامون

به‌دلیل وضعیت خاص سیاسی-اجتماعی و غلبۀ فضای گفتمانی ویژه، مضامین مشترکی در آثار بیشتر شاعران و نویسنده‌گان عصر دیده می‌شود؛ ازین‌رو، نمی‌توان همانندی‌های مضامونی را صرفاً به تأثیرپذیری از فرد یا اثری خاص تعبیر کرد. بنابراین، در بررسی‌های مربوط به این بخش، تعیین حدود تأثیرپذیری‌ها اهمیت بسیار دارد. با مطالعه آثار یوسف اعتمادی و پروین، تشابه بسیاری در مضامین، اندیشه و دغدغه‌های دو هنرمند دیده می‌شود، تا حدی که می‌توان گفت تمامی اندیشه‌های بنیادین پروین به‌گونه‌ای در نوشته‌های اعتقاد‌الملک وجود دارد، با این تفاوت که اغلب اعتقاد‌الملک با دید عمیق‌تری به آن مسئله پرداخته و از جنبه‌های مختلف آن را بررسی کرده است و این خود دو دلیل اصلی دارد: ۱. اساساً قالب نثر در مقایسه با شعر، فرصت بیشتری برای سخن‌گفتن و تحلیل در اختیار قرار می‌دهد؛ زیرا، از یکسو، قوانین دست‌وپاگیر شعر و ازسوی دیگر، ضرورت بیان هنری خاص آن، که لزوم استفاده از آرایه‌ها، هماهنگی‌های کلامی، ضرورت اختصار... را سبب می‌شود، در آن وجود ندارد. ۲. غالباً آثار اعتقاد‌الملک به حوزه ترجمه اختصاص دارد؛ بدین‌ترتیب، او دغدغه‌های خاص خود را که اغلب به مسائل جامعه جدید مربوط است در میان این آثار جست‌وجو می‌کند. با توجه به اینکه این ترجمه‌ها با موضوع و حتی مضامون واحد، از نویسنده‌گان مختلف، با سبک‌ها و دیدگاه‌های متفاوت و نیز فرهنگ‌های گوناگون انتخاب شده‌اند، اختلاف دیدگاه‌ها و تنوع سبک نگارش طبیعی و ناگزیر می‌نماید. بنابراین، آثار او، علاوه‌بر آنچه اشاره خواهد شد، مضامین دیگری را نیز شامل می‌شود، اما از آنجاکه محور بحث درباب اشتراک مضامون آثار او با شعر پروین است، از پرداختن جدائمه به درون‌مایه‌های خاص آثار یوسف اعتمادی خودداری شده و تنها بررسی اشتراک‌های آنها درنظر قرار گرفته است.

نظر به اینکه در پژوهش حاضر، مضامون و موضوع^۲ به‌طورکلی تحت مطالعه قرار گرفته‌اند، هردو این اصطلاحات در طول بحث یکی پنداشته شده و در استفاده از آنها لزوماً معنای خاص هریک به‌منزله اصطلاحی مستقل از دیگری در نظر نیست. در ادامه، بحث با ارائه نوعی تقسیم‌بندی از حوزه مضامین پیگیری خواهد شد که شامل سه بخش کلی (اجتماعی-سیاسی، اخلاقی و اعتقادی) است. نکته مهم اینکه مضامون‌های متعددی ذیل

هاییک از بخش‌ها در خور بررسی هستند که با توجه به ضرورت محدودبودن حجم، ناگزیر به طرح موارد برجسته‌تری اکتفا می‌کنیم که تا حدی شامل نمونه‌های دیگر نیز می‌شوند.

۱.۵. اجتماعی و سیاسی

با تغییر جامعه و تردید در نظام اجتماعی عصر مشروطه و دگردیسی ادبی، توجه روشنفکران از موضوعات ذهنی به موضوعاتی عینی و اجتماعی معطوف شد و انتقاد از وضع جامعه، اصلاح اجتماعی، سیاسی و... به مضمون برجسته آثار ادبی تبدیل شد.

پروین نیز از شاعران برجسته عصر رضاشاه است که دغدغه‌های اجتماعی او، شعرش را آینه وضعیت اجتماعی زمانه‌اش می‌سازد. پروین گرچه، جز در نمونه‌هایی اندک، همچون شخصیت‌های مهم شعر و نقد این دوره، به نقد مستقیم اوضاع نمی‌پردازد، ساختار تقابلی شعرش، به خودی خود، بلندترین فریاد اعتراض یک شاعر رمانیک اجتماعی است. به علاوه، بهره‌گیری از شیوه‌های ادبی خاص نظری مناظره، استفاده از شخصیت‌های غیرانسان و شخصیت‌بخشی به آها و... در کتاب عوامل ذکر شده، دلایلی هستند که ضمن ایجاد سبکی تازه در سخن و عمق‌بخشیدن بدان، به لایه‌لایه‌شدن کلام و پنهان‌ترشدن مقصود شاعر کمک کرده‌اند.

جدول ۴. درون‌مایه‌های اجتماعی سیاسی

اعتمادالملک	پروین	مضمون
دوما، ۱۳۲۱: ۲۵۶	ص ۱۹۰، ۱۷۴، ۸۲	بی‌عدالتی اجتماعی و اختلاف طبقاتی
اعتمادی، ۱۳۱۴: ۳	ص ۱۶۳، ۱۵۴، ۱۰۲	برابری و مساوات
شیلر، ۱۳۲۱: ۷۵	ص ۱۹۰، ۹۷، ۹۴، ۲۷	لزوم توجه غنی به فقیر
اعتمادی، ۱۳۲۱: ۳۷۲-۳۹۲	ص ۱۳۱	فقر، عاملی برای جزدی
اعتمادی، ۱۳۲۱: ۲۲۶	ص ۲۴۷، ۱۹۱، ۱۲۳	ظلم و ستم تولتگران به فقرا
اعتمادی، ۱۳۲۱: ۱۱۰-۱۱۷	ص ۲۴۴، ۱۷۲، ۸۸، ۶۹، ۸۲	وضعیت بد زنجیران و فقرا و تشویق آنها به مبارزه و احیای حقوقی
اعتمادی، ۱۳۲۱: ۱۲۸	ص ۲۴۷، ۱۷۴، ۱۳۱	فساد دستگاه قضایا
نوسلتوی، ۱۳۲۱: ۸۹	ص ۱۱۱-۱۱۲	توجه به وضع کودکان
هوگو، ۱۳۲۱: ۵۹	ص ۱۸۷، ۱۰۵۳	وضعیت زنان
شیلر، ۱۳۲۱: ۱۱۰	ص ۲۶۴، ۲۴۹	دوری از هم‌شینی بد
اعتمادی، ۱۳۱۸: ۴۷	ص ۶۰	اهمیت تربیت و تعلیم
اعتمادی، بی‌تا: ۱	ص ۱۶۸، ۷۹	ظلم و بی‌عدالتی پادشاه
شیلر، ۱۳۲۱: ۱۱۰	ص ۲۵	تشویق حکومت به عدالت و مهروزی
اعتمادی، ۱۳۱۴: ۴۱	ص ۲۵۰	تجمل گرایی و مال‌دوستی شاهان
اعتمادی، ۱۳۱۴: ۱۰۲-۱۰۴	ص ۷۹	غضب مال‌بی‌تیم و فقیر و سنگین‌بودن خراج حکومت
اعتمادی، ۱۳۲۱: ۱۹۷		

۱.۵. اخلاق

مطالعه نوشته‌ها و ترجمه‌های اعتمادالملک، توجه ویژه او را به مسئله اخلاق نشان می‌دهد. "اخلاق" از موضوعاتی است که در انتخاب آثار و ترغیب او به ترجمه آنها نقش مهمی برعهده دارد. او «نادانی و فساد اخلاق» را «مایهٔ تیره‌بختی» بشر دانسته و «استعانت از تهذیب و تربیت و تعلیم» را راه مداوای این امراض مژمن معرفی می‌کند (اعتمادی، بی‌تا:

(۱). در عصر جدید، با وجود پیشرفت علم و صنعت، پیدایش دستاوردهای تازه و افزایش رفاه، "افول اخلاق" بزرگترین تهدید علیه جوامع محسوب می‌شود (اعتصامی، ۱۳۲۵: ۴). بدین‌ترتیب، شاید بتوان این مسئله را یکی از مهم‌ترین دلایل توجه ویژه او به مکتب رمانتیسم و هنرمندان مختلف آن دانست. بر جستگی این مضمون در آثار پروین نیز پیرو عوامل مختلفی است. ویژگی‌های شخصیتی، ضرورت زمان، مطالعه آثار رمانتیک، ترجمه‌های اعتقاد‌الملک و دیگران، مشاهده مشکلات اخلاقی و... از دلایلی هستند که حجم اشعار اخلاقی او را تا حد بسیاری افزایش داده‌اند. البته، رویکرد آنها در کلیت موضوع اندکی متفاوت است. پروین راه حل اغلب مشکلات اجتماعی- سیاسی را در اخلاق فردی جست‌وجو می‌کند و آن را شیوه‌ای مناسب برای حل مسائل مختلف جامعه بشري می‌داند. اما، در آثار اعتقاد‌الملک، بر نقش اجتماع، قدرت و حکومت در پیدایش مشکلات جامعه نظری فقر، بی‌عدالتی، نبود آزادی و... بیش از اخلاق تأکید شده و مشکلات به‌گونه‌ای اساسی‌تر و از زوایای گوناگون بررسی شده‌اند. البته، فساد اخلاق نیز بهمنزله یکی از مشکلات مهم بهویژه در جهان جدید در کانون توجه واقع شد، بر ضرورت رعایت اخلاق فردی و اجتماعی تأکید شد و نتایج نابهنجار غیاب آن به تصویر کشیده شد. اینک، با توجه به حجم کم مضامین مربوط به اخلاق عملی و رفتار اجتماعی و نیز با نظر به اینکه همه آنها از نظر معنایی درجهت سعادت (فردی و اجتماعی) بشر مورد توجه قرار گرفته‌اند، مجموع آنها را ذیل موضوع کلی "اخلاق" بررسی قرار کرده‌ایم.

جدول ۵. درون‌مایه‌های اخلاقی

اعتصام‌الملک	پروین	مضمون
هوگو، بی‌تا: ۲۴۲	ص. ۵، ۹۲	تسبیق به صبر و مدارا
اعتصامی، ۱۳۱۴	ص. ۳	دوری از هوا و هوس
۳-۴	۲۷، ۱۲	کشن نفس و پرهیز از نفس پرستی
۳۶۳	۴	حرم و دوراندیشی
شیلر، ۳۲۱-اق: ۱۰	۸۷، ۸	پرهیز از غرور، خودپسندی و خودرابی
اعتصامی، ۱۳۱۸	صص. ۳۱	راسی و پرهیز از دروغ
بریزبان، ۱۳۲۱: ش. ۷۵	۵۱	پرهیز از حرص و آزار
دوما و کوپر، ۱۳۲۱: ش. ۳۶۳	۹۷، ۷	پرهیز از ربا، نفاق و دروغی
هوگو، بی‌تا: ۱۸	۱۲۰، ۱۰۳	نقو پیشه‌کردن و پرهیز از گناه
اعتصامی، ۱۳۱۴	ص. ۸	قانعت
۲۲۸	۵۹	ساده‌زیستی و دوری از تکلف و تجمل گرایی
اعتصامی، ۱۳۲۱-ب: ۲۲۸	ص. ۱۶	پرهیز از بیهوده‌گویی و سخن‌گفتن در موقع ضرورت
اعتصامی، ۱۳۱۴	۱۱۵، ۶۹	حفظ سربلندی و عزت با وجود فقر
۳	۴۲	بهره‌گیری از تدبیر، عقل و اندیشه
اعتصامی، ۱۳۱۴	ص. ۶	نیکی و مهربانی با خلق
۱-۳	۱۲۳	تایید افتادگی و تواضع
۱۳۲۱-الف:	ص. ۳۲	کارداشی و عمل آگاهانه
گورکی، ۱۳۲۱: ش. ۳۲	۱۰۲، ۷۲	همت
هوگو، بی‌تا: ۲۷۱	۱۸۷، ۷۱	کسب علم و پدی جهل
شیلر، ۱۳۲۱-اق: ۹۵	۲۲۵	
دوما و کوپر، ۱۳۲۱: ش. ۳۶۳	۶۲	
بریزبان، ۱۳۲۱: ش. ۷۵	۸۹، ۳۹	
	۳۸، ۱۵، ۴	

بررسی انطباقی شعر پروین اعتمادی و آثار یوسف اعتمادالملک، صص ۱۷۹-۱۹۹ ۱۹۵

برهیز از خواب زیاد	ص. ۳، ۱۶۶	اعتمادی، آثار	ص. ۳۰، ۴۰، ۱۰	ضرورت کار و فعالیت و تکوہش تنپروری	دومر، آثار: ۱۳۲۱	بریزبان، آثار: ۱۳۲۱	عزم و اراده در کار
تقویت به سی و تلاش	ص. ۱۶۰	اعتمادی، آثار: ۱۳۲۱	ص. ۱۳۷	دومر، آثار: ۱۳۲۱	بریزبان، آثار: ۱۳۲۱	ضرورت کار و فعالیت و تکوہش تنپروری	تقویت به سی و تلاش
بیکاندازه نیست و بهتناسب شخصیت آفریننده، قالب و سبک اثر، شیوه بیانی و...	ص. ۱۶۶	اعتمادی، آثار: ۱۳۲۱	ص. ۱۶۶	اعتمادی، آثار: ۱۳۲۱	اعتمادی، آثار: ۱۳۲۱	بریزبان، آثار: ۱۳۲۱	بیکاندازه نیست و بهتناسب شخصیت آفریننده، قالب و سبک اثر، شیوه بیانی و...
با مطالعه آثار مختلف، می‌توان به نوع جهان‌بینی و اعتقادات درونی صاحب اثر نیز پی‌برد.							با مطالعه آثار مختلف، می‌توان به نوع جهان‌بینی و اعتقادات درونی صاحب اثر نیز پی‌برد.

۵.۳. اعتقادی (فلسفی و دینی)

با مطالعه آثار مختلف، می‌توان به نوع جهان‌بینی و اعتقادات درونی صاحب اثر نیز پی‌برد. البته، میزان انعکاس جهان‌بینی در آثار مختلف و حتی آثار گوناگون یک هنرمند، بهیکاندازه نیست و بهتناسب شخصیت آفریننده، قالب و سبک اثر، شیوه بیانی و... تفاوت‌هایی می‌یابد. اشعار پروین نیز تاحدی نمایش‌دهنده گرایش‌های درونی، دغدغه‌ها و نیز نگرش خاص او به جهان پیرامون و فلسفه هستی است. آثار یوسف اعتمادی بیشتر شامل ترجمه است و در نگاه نخست چنین به‌نظر می‌رسد که هر اثر هنری منعکس‌کننده اندیشه‌ها و اعتقادات آفریننده آن است و بهویژه ممکن است تصور شود که ارتباطی میان مترجم و درون‌مایه اثر نیست، اما در حقیقت، گزینش اثری از میان انبوی آثار، بی‌تردید مبین تمایل فکری-فلسفی مترجم به درون‌مایه آن است. این، بهخصوص درباره اعتمادالملک، با دقیقی که در انتخاب متون به کار می‌گیرد، بسیار صادق است. با مطالعه نوشته‌های او و همچنین آثاری که به ترجمۀ آنها مبادرت کرده است، نوعی جهان‌بینی و خطی از تفکری روشن در همه آثار دیده می‌شود. شباهتی که فارغ از تفاوت‌های فرهنگی و مغایرت در جزئیات داستان، در کلیت و محور درون‌مایه از الگویی مشخص تبعیت می‌کند، الگویی که به پیروی از اندیشه‌های مترجم، دغدغه‌های اجتماعی-سیاسی و رویکردهای اعتقادی و فلسفی او به انتخاب نمونه‌های خاصی از میان آثار منجر شده است.

عوامل مختلفی در شکل‌گیری اعتقاد، گرایش‌های دینی و نوع نگرش انسان به زندگی و فلسفه حیات نقش‌آفرین‌اند و فضای اجتماعی، سیاسی، ایدئولوژیک، تاریخ، محیط و... در شمار بر جسته‌ترین آنها قرار دارند. اما در این میان، نقش خانواده و تربیت فردی بسیار پررنگ است؛ پس، با وجود دلایل پیش‌گفته، در این پژوهش بهخصوص نسبت پدر و فرزندی دو نویسنده، در تشابه اعتقادات و دیدگاه‌های دینی و فلسفی آنها تأثیر بهسزایی دارد، بهویژه با توجه به نقش بر جسته یوسف آشتیانی در تربیت پروین و شکل‌گیری سبک هنری او. بنابراین، تشابه آثار در این مضماین و نیز نزدیکی دیدگاه‌های فلسفی و اعتقادی سبب شد تا بخشی از مبحث مضماین به بررسی این جنبه از آثار اختصاص یابد.

جدول ۶. درون‌مایه‌های فلسفی و دینی

اعتمادالملک	پروین	مضمون
۲۶۸، آثار: ۱۳۲۱	ص. ۱۹۲، ۷۹	تأثیر قضا و قدر
هوگو، بی‌تا: ۸۳	ص. ۱۹۰، ۸۲	طالع ناسازگار بیچارگان و ضعفا

ستم و جور فلک و بی‌مهری زمانه	ص ۱۰۰	هوگو، بی‌تا: ۳۰۳
ریچ و سختی زندگی	ص ۳۵، ۲۱	اعتصامی، ۱۳۲۱ (الف: ۱۳۲)
اندیشه مرگ و نایابداری جهان	ص ۱۹۶، ۹	لنویاری، ۱۳۲۱ (ش: ۹۵)
بقا و ارزش روح و می‌ازشی تن	ص ۱۴، ۱۲	اعتصامی، ۱۳۱۴ (اق: یا)
ارزش عمر و زمان - اغتنام فرصت	ص ۹۶	شیلل، ۱۳۲۱ (ش: ۴۶)
در دم زیستن و به فکر فردا نبودن	ص ۱۶۱	اعتصامی، ۱۳۲۱ (آب: ۲۸-۲۹)
عیرت از گذشتگان	ص ۶۴	اسمیث، ۱۳۲۱ (ش: ۱۲)
راحتی از بی ریچ	ص ۸۶	اعتصامی، ۱۳۲۱ (الف: ۱۳۲)
عظمت حق و حقیقت، قلت درک بشر	ص ۱۹۱، ۱۴۲	بریزبان، ۱۳۲۱ (ش: ۶۶)

بدین ترتیب، گروه نخست، که با عنوان مضامین "اجتماعی- سیاسی" مشخص شده است، شامل مباحث متنوعی است که حدود ۴۲/۴۲ درصد از درون‌مایه‌های مشترک آثار را شامل می‌شود. این درحالی است که مضامین "اخلاقی" و "اعتقادی" نیز به ترتیب با دربرگرفتن ۴۰/۹ درصد و ۱۶/۶ درصد از کل مضامین، حجم چشم‌گیری را به خود اختصاص داده‌اند. این پژوهش با بررسی انطباقی آثار، به ادعای تأثیرپذیری مطلق پروین از اعتقاد‌الملک شبیه وارد می‌کند؛ البته، نمی‌توان تشابهات گسترده و همسانی‌های فراوان نوشته‌ها را نادیده گرفت، اما توجه به گفتمان مسلط عصر و نیز مضامین آثار دیگر متوفکران نیز، به‌ویژه در زمینه‌های اجتماعی- سیاسی، روزنَه دیگری در بحث می‌گشاید. با نظر به اوضاع خاص ایران در عصر مشروطه، اندیشه‌های جدید و دغدغه‌هایی نوظهور در بین مردم و به‌ویژه اشار بر جسته شکل گرفت که به جریان شعر و ادب نیز راه یافت؛ براین‌اساس، نمی‌توان گفت درون‌مایه‌هایی که در شعر پروین دیده می‌شود به طور قطعی از آثار اعتقاد‌الملک مأخوذه است، بلکه او در جایگاه انسانی مستقل با جهان‌بینی ویژه و نگرش خاص خود و نیز بهمنزله فردی از اجتماع که با مردم ارتباط دارد، دغدغه‌ها و اندیشه‌هایی را طرح می‌کند که ممکن است با بسیاری از شاعران و نویسنده‌گان زمان از جمله یوسف آشتیانی همسانی‌هایی داشته باشد. بدین‌ترتیب، صدور حکمی قطعی مبنی بر تأثیرپذیری همه‌جانبه و بی‌چون‌وچرای پروین، نوعی سهل‌انگاری در پژوهش به حساب می‌آید، همان‌طور که انکار کلی آن نیز از دقت و واقع‌نگری به دور است. گذشته‌از این، نمی‌توان نادیده گرفت که هردو این نویسنده‌گان، به‌دلیل نزدیکی تجربه‌های اجتماعی، سیاسی، تاریخی (معاصر بودن)، محیطی و... و نیز انتساب آثار هر دو به مکتب مسلط رمانیسم عصر خود- که در آثار همه مؤلفان ادبی آن عصر، مؤلفه‌های محدود و مشترکی دارد- طبیعتاً به دیدگاه‌های مشترکی نیز در برخی زمینه‌ها دست یافته‌اند.

۶. استقلال پروین

تأثیر نوشه‌های اعتصام‌الملک بر شعرهای پروین اعتصامی بهمنزله پیش‌متن انکارنپذیر است، اما بی‌تردید تخیل شاعرانه پروین، از همان مضامین مشترک، اثری تازه و با نشان خاص خود او می‌آفریند، تا آج‌کاهه اغلب جز نشانه‌هایی کوچک از موضوع، مضامون و عناصر داستانی، چیزی برای پیوند با نوشتۀ اصلی باقی نمی‌ماند. سبک یکسان شاعر در مجموعه شعرهایش و روح مسلط بر آنها، فضای شعر او که هم حس حاکم بر آن و هم بسامد واژگانش، مبین نگاهی زنانه به مقوله جهان و انسان است، شائبه مردانه‌بودن شعر او را نفی می‌کند، هرچند از احساسات ویژه زنانه و فردی خودش چیزی نگفته باشد.

شعر پروین ویژگی‌هایی دارد که تفاوت‌های سبکی دو هنرمند را در شیوه نگارش آثار و نیز دلایل ماندگاری و شهرت او را در مقایسه با پدر آشکار می‌کند؛ همچون:

- استفاده فراوان پروین از نقش‌آفرینان متفاوتی چون گل‌ها و گیاهان، اشیای محیط پیرامون و بهویژه ابزار، عناصر و وسائلی که با توجه به فرهنگ اجتماعی ایران بیشتر مورد استفاده زنان قرار می‌گیرد.

- بهره‌گیری از قالب مناظره (گفت‌و‌گو) در سطحی گستردۀ که در آثار یوسف اعتصامی جز به‌دفعات محدود دیده نشده است که اگرچه فضایی دموکراتیک بر آن حاکم نیست و اغلب با غلبه یکسوی مناظره، به نتیجه‌ای معین می‌انجامد، به‌هرروی، نوعی نگاه ویژه و مدرن را به نمایش می‌گذارد.

- زبان و ساختاری ویژه در روایت که انکاس‌دهنده نوعی نگرش تقابلی و مبتنی بر دوگانگی و دوسویگی است.

- استفاده از فضا و تصویرهایی که بیشتر تحت تأثیر سبک کهن فارسی قرار دارد، حتی در بازآفرینی اشعاری که با وام‌گیری از آثار اعتصام‌الملک سروده شده‌اند.

- ارائه اندیشه‌ها و مضامون‌ها در قالب داستان‌های تخیلی که بر فضاهای طبیعی و ملموس محیط اطراف تحمیل شده‌اند و اغلب به‌دلیل گرایش ویژه او به قالب مناظره و گونه‌قابل شکل گرفته است.

- پرداختن به کلیت بحث و طرح جامع و کلی موضوع، بدون جزئی‌نگری و بررسی جوانب مختلف (آن‌گونه که در آثار اعتصام‌الملک هست) و در مقابل، طرح گستردۀ و مکرر برخی مضامون‌ها.

- برخورداری از نگاه سنتی و بینشی محدودتر در مقایسه با اعتصام‌الملک حتی در طرح اندیشه‌ها و مضامون‌های جدید.

۷. نتیجه‌گیری

بررسی‌های آماری همه‌جانبه مقایسه‌ای، نه تنها حکم قطعی کتاب تهمت شاعری و...، بلکه فرض تأثیرپذیری همه‌جانبه پروین از پدر را نیز منتفی می‌داند، اما تأثیرپذیری متعارف و به‌تعبیری پیوند بینامتنی شعر پروین با آثار اعتقاد‌الملک بدیهی است و این هرگز بهمنزله تقليید و انفعال او دربرابر آثار پدر نیست. دستاورد این پژوهش، بیش‌ازآنکه نشان‌دهنده این تأثیرات باشد، می‌بین نوآوری‌های پروین در ساختار، سبک و استقلال فکری اوست. اشعار او نشان‌دهنده اندیشه عدالت‌خواهانه زنی حساس است که سراسر عمر کوتاهش در دغدغه شکاف بین فرادست و فروdest سپری می‌شود، دغدغه‌ای که تنها با خلق جهانی آرمانی که در آن ضعیف حق خود را از قوی می‌ستاند تکین می‌یابد. شعر او فریاد اعتراض به جهان دوقطبی است که گرچه در آثار اعتقاد‌الملک نمونه‌هایی همانند دارد، به یک دستگاه منسجم فکری و هنری تبدیل نشده است و این پروین است که هم گفتمان حاکم را، هم برخی از مضامین آثار اعتقاد‌الملک را و هم دغدغه‌های خود را در جهان روایی ساده‌ای بیان می‌کند. شعر او، مهر و نشان خودش را دارد.

پی‌نوشت

۱. معادل اصطلاح "Mental Picture" در نقد ادبی.
۲. مضمون در اینجا برابرنهاد *Theme* و موضوع، به معنای *Subject/Topic* است.

منابع

- آیتی، عبدالحسین (۱۳۴۰) *کشف‌الحیل* (سه جلد در یک مجلد). چاپ هفتم. تهران: بی‌جا.
 اسمیت (۱۳۲۱ش) «به یک مومیایی مصر». نشریه بهار. دوره دوم. به کوشش ابوالفتح اعتقادی: ۱۱-۱۲.
 اعتقادی، پروین (۱۳۳۳) *دیوان*. به کوشش ابوالفتح اعتقادی. چاپ چهارم. تهران: چاپخانه مجلس.
 اعتقادی، یوسف (۱۳۲۱ش. الف) نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتقادی. چاپ دوم.
 ——— (۱۳۲۱ش. ب) نشریه بهار. دوره دوم. به کوشش ابوالفتح اعتقادی. چاپ دوم.
 ——— (۱۳۲۵) *خدعه و عشق* (مقدمه). تهران: مطبعة فاروس.
 ——— (۱۳۱۸) *تریتی نسوان*. تبریز: مطبعة معارف.
 ——— (۱۳۱۴) *سفرنامه فیثاغورس* (مقدمه). تهران: مطبعة مجلس.
 ——— (بی‌تا) *تیره‌بخنان* (مقدمه). تهران: مطبعة مجلس.
 بربیان، آرتور (۱۳۲۱ش) «گذشته و آینده». نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتقادی: ۵۲-۵۴.
 ——— (۱۳۲۱ش) «آهن چه چیز است». نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتقادی: ۶۴-۶۷.
 ——— «در اینجا و در همه‌جا». نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتقادی: ۷۵-۷۷.

- «عزم و نشاط عنکبوت». نشریه بهار. دوره دوم. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۱۶۵-۱۶۶.
- تولاین، مارک (۱۳۴۱ش) «فرشتۀ نجات». نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۲۱۸-۲۲۳.
- تولستوی، لئو (۱۳۲۱ش) «قیامت». نشریه بهار. دوره دوم. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۸۰-۹۴.
- داد، سیما (۱۳۸۷) فرهنگ اصطلاحات ادبی. چاپ چهارم. تهران: مروارید.
- دوم، الکساندر (۱۳۲۱ش) «ازنپیتو». نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۲۵۴-۲۶۹.
- و پروسپر کوپر (۱۳۲۱ش) «یک و کیل خائن یا ریشار دارلنتون». نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتمادی. چاپ دوم: ۳۱۳-۳۷۱.
- دومر، پل (۱۳۲۱ش) «وظیفه چیست؟». نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۱۳۵-۱۳۸.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶) «پروین: زنی مردانه در قلمرو شعر و عرفان». با کاروان حامه. چاپ پانزدهم: تهران: علمی: ۳۶۳-۳۷۳.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۸) صور خیال در شعر فارسی. چاپ سیزدهم. تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۶) بیان. تهران: میترا.
- شیلر (۱۳۲۱ش) «فشار استبداد». نشریه بهار. دوره دوم. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۱۱۰-۱۱۷.
- (۱۳۲۵) خدمعه و عشق. تهران: مطبعة فاروس.
- کریمی حکاک، احمد (۱۳۸۴) طلیعه تجدد در شعر فارسی. ترجمه مسعود جعفری. تهران: مروارید.
- گرگانی، فضل الله (۱۳۵۶) تهمت شاعری (تحقیقی در احوال و دیوان اشعار پروین). تهران: روزنه.
- گریوز، والیس و ویلیام ج. لیری (۱۳۸۶) «تصویر در داستان». در: فن داستان نویسی. ترجمه محسن سلیمانی. چاپ پنجم. تهران: امیرکبیر: ۳۸۴-۳۷۹.
- گورکی، ماکسیم (۱۳۲۱ش) «ساعت». نشریه بهار. دوره اول. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۳۴-۲۹.
- لئوپاردی (۱۳۲۱ش) «نغمۀ شبانه». نشریه بهار. دوره دوم. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۹۶-۹۵.
- می (۱۳۲۱ش) «زن در قرن بیستم». نشریه بهار. دوره دوم. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۳۰۰-۲۹۶.
- ولک، رنه و آوستن وارن (۱۳۷۳) نظریه ادبیات. ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر. تهران: علمی و فرهنگی. هوگو، ویکتور (بی‌تا) تیره‌بخنان. تهران: مطبعة مجلس.
- (۱۳۲۱ش) «بیچاره طفل». نشریه بهار. دوره دوم. به کوشش ابوالفتح اعتمادی: ۵۶-۶۰.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۰) چشمۀ روشن. تهران: علمی.